

Volt egyszer egy... rendhagyó „alkotmányozó”

Ebben a tanulmányban leginkább a kelet-közép-európai régió, azon belül is elsődlegesen az ún. visegrádi országok (a továbbiakban még: posztszocialista országok) bírósági, alkotmánybírósági felülvizsgálattal összefüggő tevékenységét kívánom összevetni a bírói felülvizsgálat klasszikusnak tekinthető, nyugati modelljével. Nem titkolt célom annak bemutatása, hogy a bírói felülvizsgálat klasszikusnak tekinthető modell-kísérletei a posztszocialista, rendszerváltó országokban nem alkalmazhatók egyértelműen, figyelemmel arra, hogy ezekben az országokban – különösen hazánkban – az aktivista alkotmánybíráskodás jelentős jogfejlesztő tevékenységet végzett és hozzájárult az alkotmányos demokrácia intézményrendszerének kiépüléséhez. A bírói felülvizsgálat terjedelmével összefüggő, a későbbiekben bemutatásra kerülő ellentmondás a posztszocialista felülvizsgálati modellben sokkal inkább pozitív, semmint negatív fejleményként értékelhető tehát.

A mai napig aktuális kérdést a bírói felülvizsgálat terjedelmével összefüggésben Mauro Capelletti fogalmazta meg 1979-ben. Ennek értelmében az alkotmányos felülvizsgálattal kapcsolatos legfontosabb nehézséget a demokrácia többségi elve és a bíróságoknak mint nem választott testületeknek a jogalkotással szembeni vétőjének lehetősége jelenti. Bár a bíróságok ebbéli tevékenységének legitim alapja a kormányzati hatalom korlátozása és ezzel egyidejűleg az alapvető jogok védelme, ugyanakkor ez a gyakorlat sokszor felveti a bírói „jogalkotás” problémáját és legitimációjának kérdését.^[1] A második világháborút követően ez a dilemma egyre inkább előtérbe került, majd különösen a korábbi szocialista országok demokratizálódásával úgy tűnik, hogy más szempontok jelentek meg. Ebben a tanulmányban elsődlegesen ennek a problémának a felvázolásával, ezzel összefüggésben pedig a bírói felülvizsgálatnak az eredetével és modelljeinek bemutatásával kívánok foglalkozni. Nem titkolt előfeltevésem ugyanakkor, hogy a kérdéssel összefüggésben nem beszélhetünk egységes problémáról. Ha úgy tetszik különbséget kell tenni a vita „nyugati” felülvizsgálati rendszere és a 20. század utolsó évtizedében rendszert váltó országok, így hazánk helyzete között. Az eltérő fejlődési pálya és társadalmi-történelmi háttér ugyanis jelentősen más szempontok figyelembevételét teszi indokolttá, ebben a vizsgálati keretben ráadásul kevésbé tűnik lényegesnek a centralizált/decentralizált bírósági modellek

[1] Shapiro, 2013, 380.

közötti különbségtétel. A tanulmányban amellet érvelek, hogy ehelyett sokkal inkább egy nyugati/posztoszocialista^[2] modell közötti distinkció vázolható fel.

I. RENDHAGYÓ DEMOKRATIZÁLÓDÁS KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN

A régióban a kommunista rendszer bukását követően egy demokratizálódási folyamat kezdődött, melynek valamennyi érintett országban fontos eleme volt az autokrácia-ellenesség, valamint a joguralmi, jogállami keretek kiépülése. Magyarországhoz hasonlóan Lengyelországban 1989-ben megtörtént az 1952-es sztálini alkotmány revíziója, majd 1997-ben fogadták el az új alkotmányt. Martin Krygier és Adam Czarnota szerint a kommunista diktatúrát követően az újonnan megszülető demokratikus rezsimek számára a joguralommal összefüggésben kettős elvárás volt tapasztalható: egyrészt az az igény, hogy a jog ne adhasson visszaélésre alapot, legyen világos, kiszámítható. Másrészt ugyanakkor komoly elvárás mutatkozott meg a korábbi rendszert felváltó széleskörű, és az élet minden területére kiterjedő jogalkotás megvalósulása érdekében, lehetőleg minél gyorsabban, ami ugyanakkor a világos, megbízható és kiszámítható jogrendszer ellenében ható eredménnyel járt.^[3]

Ez az aspektus különösen azért fontos, mert az államhatalom kontrollja tekintetében a bírósági mérlegelés mércéje is eltérő lehet. Amíg ugyanis a joguralom és az ehhez kapcsolódó bírói felülvizsgálat rendszerének kiépülése a klasszikusnak tekinthető demokráciákban évtizedek, vagy évszázadok eredménye, addig a posztoszocialista modell sajátossága, hogy ez a folyamat meglehetősen gyorsan, stabil jogállami háttér hiányában ment végbe. Erre a tényre mutatott rá Philip Selznick is, aki szerint a joguralom tanulmányozásához elengedhetetlen figyelni a történelmi, szociológiai és kulturális aspektusokra is.^[4] A hatalommegosztás elve ezekben az országokban a szovjet alkotmány mintájára az egységes és koncentrált hatalmi struktúrára épült, melyben az alkotmány a kommunista pártok hatalmát biztosító eszköz volt. Bár az alkotmányok erős hatalommal ruházták fel a parlamenteket, ugyanakkor két jellegzetesség mentén egyértelműen felismerhetővé vált a rezsimek autokratikus^[5] jellege. Egyrészt a választások nem voltak szabadok, a szabad pártalapítást is tiltották, másrészt pedig a parlament széles hatáskörét – ideértve a jogalkotást – nem maga gyakorolta, hanem egy másik testület, amely lényegében felváltotta a választott testületeket.

[2] A posztoszocialista modell alatt elsődlegesen a visegrádi országokra utalok azzal, hogy a vázolt folyamatok és modellek értelemszerűen valamennyi volt szocialista állam fejlődésére is irányadó lehet.

[3] Krygier – Czarnota, 1999, 3.

[4] Selznick, 1999, 21.

[5] Az autokratikus rezsimek meghatározása meglehetősen sokoldalú, összetett jellemzők mentén történhet. Általában azokat a berendezkedéseket értem ezalatt, melyeket az önkényes kormányzati túlhatalom, a politikai pluralizmus korlátozottsága, az elégtelen demokratikus intézményrendszer, az alapvető jogok tagadása – vagy érvényesíthetőségük korlátozottsága –, a demokratikus fékek és ellen-súlyok működésének hiánya vagy nem megfelelő működése, valamint a civil szervezetek elnyomása jellemez. A további szempontokról lásd részletesen: Tóth, 2016, 5-18.

Ezek a testületek egyúttal a hatalomkoncentráció jelképeivé is váltak. Ehhez képest ugyanakkor rendkívül gyorsan mentek végbe azok a nagyon jelentős változások, amelyek az új alkotmányok megszületését jellemezték: a hatalommegosztás elvének biztosítása, az alapvető jogok és védelmi mechanizmusának biztosítása stb.^[6] Miként az a következőkben majd látható lesz, az itt röviden ismertetett sajátosságok a bírói felülvizsgálat egy újabb modelljét eredményezték a régióban.

Az a probléma, amely a bírói felülvizsgálat politikai hatalom általi elfogadásával függ össze, világszerte számos magyarázatot követelt. Vajon az a politikai hatalom, amely az alkotmány módosítására is képes lehet, miért fogadja el a független bíróságok felülvizsgálati tevékenységét, különösen alkotmányossági kérdésekben? Shapiro amellet érvel, hogy a hatalommegosztás elvének fenntartása és ezzel összefüggésben a bírói felülvizsgálat biztosítása a politikai hatalom számára is komoly haszonnal jár, a korlátozott politikai hatalom ugyanis egy demokráciában politikai, legitimációs érték, melyet a társadalom többsége támogat.^[7] Bár ez a következtetés általánosságban elfogadható, ugyanakkor Közép- és Kelet-Európa demokráciái számára nem alkalmazható egyértelműen. Shapiro elméletének kiindulópontja ugyanis az, hogy a bírósági felülvizsgálati tevékenység az alapvető jogok védelmével összefüggő tevékenység. Ennek ugyanakkor elengedhetetlen feltétele a felülvizsgálati tevékenység politikai hatalom általi feltétlen elfogadása, ezáltal pedig végső soron a hatalommegosztás elvének evidenciaként kezelése. Közvetlenül a rendszerváltást követően az érintett országokban ez a feltétel nyilvánvalóan nem volt adott, így az alkotmánybíróságokat már a kezdetekben erős alapvető jogi aktivizmus^[8] jellemezte. Ennek további sajátos eleme volt az is, hogy a hatalommegosztás elvének alkotmányi deklarálásán túl, annak tartalmi aspektusai jórészt ismeretlenek voltak. Az alkotmánybíróságok felülvizsgálati tevékenységének legfőbb eleme tehát az alapvető jogok védelme volt, amelynek keretében a hatalommegosztással kapcsolatos legfontosabb elveket, tartalmi követelményeket is kidolgozták a testületek.^[9] A bírói fórumok – különösen a magyar Alkotmánybíróság – ebbéli szerepe sok külföldi szerző számára a nyugati alapjogvédelmi minták hatékony átvezetését is jelentette.^[10] Arató András szerint pedig hazai viszonylatban az „értelemzési aktivizmus” az egyetlen eszköz volt az alapvető jogok védelme hatékonyan gyakorlásához.^[11]

Valamennyi kelet-közép európai posztszocialista országra jellemző, hogy önálló alkotmánybíráskodást honosított meg, ráadásul az alapvető koncepciójukban – az alapvető jogok védelmével összefüggő szerepük mellett – három közös

[6] Vö. Paczolay, 1999, 119.

[7] Vö. Shapiro, 1999, 193.

[8] Halmi Gábor a magyar Alkotmánybíróság első kilenc éves ciklusában kiemelkedően fontosnak tartotta az alapjogi aktivizmust. Magam is egytértek azzal a megközelítéssel, hogy az alapvető jogok védelme terén és az alkotmányos demokrácia kiépülésében jelentős szerepe volt a bíróság alapvető jogi aktivizmusának. Erről részletesen: Halmi, 1999, 5–27.

[9] Sadurski, 2009, 501.

[10] Erről lásd: Tóth, 2009, 23–24.

[11] Arató, 1999, 235.

tulajdonsággal is rendelkeztek. Egyrészt erőteljesebben érvényesül(t) az absztrakt normakontroll lehetősége. Ez nem jelenti persze azt, hogy ismeretlen az egyedi, vagy konkrét felülvizsgálat, azonban a kezdeményezések túlnyomó többségükben nem konkrét ügyhöz kapcsolódtak. Hazánkban például az alkotmányos demokrácia megerősödésében jelentős szerepe volt az absztrakt normakontroll szerepének és az ehhez kapcsolódó alkotmánybírói értelmzésnek. Sólyom László, az alkotmánybírói első elnöke fontosnak tartotta a „láthatatlan alkotmány” koncepcióját, amely az alkotmányosság minimumának fenntartására szolgáló alapvető jogokat védő intézményként is felfogható. 1998-ban egy interjúban, amikor azt kérték tőle számon, hogy vajon nem indokolt-e a metafora visszavonása, az alábbiakat hangsúlyozta: „Akkoriban havonta módosították az Alkotmányt, ahogy éppen a napi politika megkívánta. Épp ezért arra akartam rámutatni, hogy az alkotmány magasabb rendű: nemcsak technikai szabályoknak, hanem elveknek a szigorú rendje. Ítéleteinkkel ezt az elvrendszert kellett kifejtenünk: tisztázni, láthatóvá tenni és alkalmazni, mert az egysoros paragrafusokból, tömondatokból ugyan senki ki nem olvassa.”^[12] Látható tehát, hogy az alkotmánybírói aktivizmus semmi esetre sem volt öncélú, hanem a demokratikus átalakulást kívánta segíteni.

A régió országainak alkotmánybírói tevékenységével összefüggő második fontos jellemző az utólagos alkotmányossági kontroll működése, amely alól kivételek természetesen működtek.^[13] Végezetül, a harmadik közös jellemző a döntések véglegessége, amely azt is jelentette, hogy kizárólag az alkotmány módosításával van formális lehetőség a bírósági döntések felülvizsgálatára.^[14] Ezek a közös jellemzők ugyanakkor nem egyértelműen eredményezték azt, hogy a posztszocialista országok hasonló bírósági felülvizsgálati modellt alakítottak ki. A regionálisan sajátos modell kialakulásában jelentős szerepe volt annak, hogy az érintett bírósági testületek – különösen az átmenet éveiben – jelentős társadalmi támogatottsággal rendelkeztek. A demokratizálódó országokban a politikai intézmények gyengék és polarizáltak voltak, amely helyzetben a jogszabályi rendelkezésekkel és széles hatáskörökkel felruházott bírói testületek, mint újonnan létrejövő szervezetek, hatékonyan sugallták a megújulást a totalitárius múlttal szemben. A visegrádi országokban a bírói testületek hatékonyan látták el az átmenettel kapcsolatban velük szemben támasztott követelményeket. Egyrészt a folytonosságot segítették, amely elengedhetetlen eleme a nem forradalmi átmenetnek, másrészt pedig az alkotmány értelmezőiként a korábbi rendszerek egyértelmű változásainak szimbólumaivá váltak.^[15] A bírák tevékenysége azonban sok esetben gyanakvásra is okot adhatott azért, hogy az új rendszer kiépítése az általuk végzett alkotmányos felülvizsgálat

[12] Mihalicz, 1998.

[13] Magyarországon és Lengyelországban az elnöki alkotmányossági vétő lehetősége a legismertebb, de ebbe a körbe sorolható még a nemzetközi szerződésbe ütközés előzetes vizsgálhatósága.

[14] Sadurski, 2009, 502–503.

[15] Sadurski, 2009, 510.

mentén történt meg.^[16] Fontos elvárás volt tehát a korábbi rendszerrel való kapcsolat – legalábbis látszólagos – kizártsága. Ennek a követelménynek Lengyelország felelt meg leghatékonyabban, ahol a már 1985-ben létrehozott testület^[17] tagjait formálisan is megválasztották 1989-ben.^[18]

II. SAJÁTOS TÖRTÉNELMI HELYZET, SAJÁTOS FELÜLVIZSGÁLAT?

A nyugati típusú bírósági modellben a bírósági felülvizsgálat legfőbb kritikája immáron jó ideje akként foglalható össze, hogy ebben a rendszerben az alkotmánybírósági tevékenység végső soron nem a demokratikus legitimáció alapján választott testületként diszponál a választott tagokból felállt jogalkotó hatalom tevékenysége felett.^[19] Ez az érv egészül ki azzal, hogy a bírói testület nem rendelkezik azzal a politikai felelősséggel, amellyel egy, a választópolgárok által megválasztott szervezet viszont igen. Végső soron az emberek – akik hatalmukat választott képviselőik útján gyakorolják – ezt a hatalmat egy nem választott bírói testület tevékenysége folytán csak korlátozottan gyakorolhatják.^[20] Ezzel összefüggésben Dahl egészen addig a megállapításig jutott, hogy a hagyományos demokrácia-elméletek köréből nehéz elfogadni azt a tézist, miszerint egy kisebbség dominál a többség felett, legalábbis ennek az ellenkezője különbözteti meg a demokráciát más politikai rendszerektől.^[21] Sunstein, szintén kritikai érvként, a hatalommegosztás elvét veszi alapul, ezen belül pedig a jogalkotó hatalom fontosságára hívja fel a figyelmet. Álláspontja szerint ugyanis egy alkotmányos demokráciában a legfontosabb szereplő a jogalkotó hatalom, amelynek tevékenységéhez a bírói hatalom pusztán támogatást, segítséget nyújthat.^[22]

A posztoszocialista országokban – így hazánkban is – láthatóan teljesen más volt a demokratikus fejlődés íve. Nagyon rövid időn belül történtek meg azok az intézményi változások, amelyek a példaként szolgáló nyugati típusú demokráciákban sokszor évszázados folyamat eredményei voltak. Vagyis ezekben az országokban a „a hagyományos demokratikus történet (standard

[16] Ferejohn - Pasquino, 2003, 31.

[17] A visegrádi országok alkotmánybíróságainak megalakulásáról és jellemzőiről: Téglási - T. Kovács, 2015, 90-104.

[18] Sadurski, 2005, 43.

[19] Ez a megállapítás egyebekben az ún. jogi vagy politikai konstitucionalizmus normatív előnyeivel kapcsolatos hazai és nemzetközi alkotmányelméleti vitára is reflektál. A kortárs alkotmányelméleti vita a törvényhozás és a bírászkodás alkotmányos helyzetével, a két intézmény viszonyával és szerepével, egyúttal pedig mindezeknek a közjogi berendezkedésre gyakorolt hatásával hozható összefüggésbe. A jogi konstitucionalizmus az írott alkotmány kiemelt státuszát hangsúlyozza, melynek keretében az alkotmányos korlátok sajátos minőségét hangsúlyozza és ezen korlátok keretében a bírói felülvizsgálatnak, a bírói alapjogvédelemnek kiemelt szerepet szán, egyúttal ez utóbbit állítja a közjogi berendezkedés fókuszába. Ehhez képest a politikai konstitucionalizmus szerint a törvényhozás nem pusztán a politikaalkotás, hanem az alapvető jogok védelmének is a legfőbb fóruma. Vö. Kovács, 2015, 19.

[20] Vö. Peretti, 1999. 191.

[21] Dahl, 1957, 283.

[22] Sunstein, 1999, 267.

democratic story)”)”^[23] nem folytatódhatott le, az annak eredményeként megszületett intézmények és eljárásrendek egyszerű átültetése több szempontból is problémás. Az ok egyrészt a választásokban, másrészt a választások közötti kommunikációban keresendő.^[24] Témánk szempontjából ennek azért van jelentősége, mert a választások komoly legitimációs hatással járnak és a „hagyományos demokratikus történet” fontos eleme a társadalom aktivitása a választások során. Ennek köszönhetően ugyanakkor, hogy a posztoszocialista országokban a politikai, közéleti kérdésekben való döntés és aktív társadalmi részvétel nem önmagától alakult ki, hanem a rendszerváltás ezt a megoldást gyakorlatilag a nyugati demokráciáktól vette át, azt eredményezte, hogy – szemben a hagyományos modellel –, hazánkban és a régióban a bíróságok és azon belül különösen az Alkotmánybírósággal kapcsolatos társadalmi bizalom sokkal erősebb volt, mint mondjuk a politikai pártokkal és ennek keretében a választási eljárással szemben.^[25]

A demokratizálódó közép- és kelet-európai országok sem voltak egységesek a rendszerváltás módjában és az alkotmányos átmenet folyamatában, ráadásul a kulturális, történelmi hagyományok is meghatározták az új alkotmányos demokráciák kezdeti működését.^[26] Ennek ellenére valamennyi országban

[23] Scheppele, 2005, 27–31. Lényegében a modern demokráciák működésének elvét foglalja össze, melyben a demokratikus hatalomgyakorlás eszköze az alkotmány, amely pontosan szabályozza a politikai hatalomgyakorlás lehetőségeit. A rendszer alapját a választások képezik, amelyben a politikai pártok közül azok kerülnek hatalomra, amelyek a társadalom többségének támogatását élvezik. A modell lényege, hogy a demokratikus választások útján létrejövő hatalmi egyensúly hatására jöttek létre a demokratikus rezsimek kiszolgáló, annak értékeit védő intézmények.

[24] A témához nem tartozik szorosan a kérdés részletes kifejtése, mindenesetre az említett okok hátterében az a tény áll, hogy szemben a nyugati típusú demokráciákkal, a posztoszocialista országokban a demokratikus átmenet nem a civil társadalom és a politikai érdekeket megjelenítő pártok kialakulásával, vagy azok hatására, egyfajta szimbiózisban valósult meg, hanem éppen a választási rendszerek, a demokratikus intézményrendszerek megalakulása indukálta ezeknek a szervezeteknek a létrejöttét. Vagyis nem alulról építkező, a társadalom által szervezett pártok és csoportok kényszerítették ki hosszú idő alatt a demokratikus átalakulást, hanem sokkal inkább a rendszerváltás egyik fontos hozadéka lett a pártpluralizmus kialakulása. Nem szabad figyelmen kívül hagyni ezzel összefüggésben azt a tényt sem, hogy az egypártrendszer komoly hatással volt arra is, ahogyan ezek a társadalmak gondolkodtak a társadalmi igényérvényesítés kérdéséről. Vö. Scheppele, 2005, 31–33.

[25] Scheppele, 2005, 34. A szerző ezzel összefüggésben Magyarország példáján keresztül arra is rámutat, hogy a szocialista időszakban a bírák és az akadémiai jogászság könnyebben érvényesülhettek – különösen a magánjog terén –, ugyanis a politikai befolyás nem volt annyira erőteljes. Ez azt eredményezte, hogy a rendszerváltás idejére rendelkezésre állt egy olyan gondolkodó és a politikai motívumoktól kevésbé befolyásolt jogász, bírói réteg, melynek tudását és gondolkodását nem a párt ideológiája határozta meg. Ez lett egyebek mellett a rendszerváltás és a folyamatos bírói működés alapja, amely nyilvánvalóan a mai napig megőrizte a szervezet államhatalommal szembeni sokszor kritikus szemléletét. Lásd még uo. 39–40.

[26] Elsődlegesen a cseh, lengyel és magyar demokratikus átmenet, valamint a kulturális-történelmi hagyományok szerepéről, valamint a nyugati demokratikus intézményi példák átültetésének hatásairól szóló összefoglaló tanulmányt lásd: Krygier, 1999, 77–105. Krygier egyebek mellett arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyugati demokratikus intézményrendszer egyszerű átültetése az érintett országokban azért nem lehetséges, mert egy demokratikus hagyományokkal rendelkező társadalom által hosszú évek alatt kidolgozott rendszert kellett egyik napról a másikra adaptálni a kommunista ideo-

közös, hogy az ún. nyugati jogi kultúra hatása jelentős mértékben determinálta a működésüket.^[27] A demokratikus átalakulás során a bíróságoknak, különösen az alkotmánybíróságoknak kiemelt szerepük volt a demokratikus intézmények megszilárdítása és ezzel összefüggésben a joguralom kiépítése kapcsán. Felmerül tehát, hogy a posztszocialista országokban a demokratikus átmenet és a joguralom megvalósítója jelentős mértékben az alkotmánybíróságok voltak. Az látható tehát, hogy eltérően a hagyományos demokratikus modelltől – amely a parlament hatalmán és a választási legitimáción alapul – kiemelt szerep hárulhat a független bíróságokra és ennek keretében a független alkotmánybírósági tevékenységre is.^[28]

Ezt a fenti megállapítást támasztja alá a hazai rendszerváltást követő alkotmányozás posztszuverén jellege, amely egyebekben az Alkotmánybíróság alkotmányozási eljárásban betöltött szerepére is jelentős hangsúlyt fektet. A hazai posztszuverén alkotmányozási eljárás egyik legfontosabb eleme az ideiglenes alkotmánynak, mint az alkotmányozás első lépcsőjének az elfogadása volt. Az elmélet értelmében az alkotmányozás nem ér véget, az ideiglenes alkotmány ugyanis az alkotmányosság elveinek biztosítását szolgálta, melynek keretében elengedhetetlen volt, hogy ezeket az alkotmányos minimumokat ki lehessen kényszeríteni. Ebben mechanizmusban az alkotmánybírói felülvizsgálat szerepe elengedhetetlen volt és Magyarországon egyedülálló módon az alkotmányozási eljárás kiemelt szereplőjévé vált az Alkotmánybíróság azáltal, hogy az ideiglenes alkotmányt értelmezte, az alkotmányosság alapvető elveit meghatározta.^[29]

Ez az alkotmányozási eljárás továbbá az ún. „többségi elvvel szembemenő probléma” (*counter-majoritarian*^[30] *difficulty*)^[31] kérdését is más megvilágításba

* lógiában szocializálódott társadalmakra. Ez a kísérlet a szerző meglátása szerint bukásra volt ítélve, már csak azért is, mert az érintett társadalmak pesszimistábbak nyugati „társaiknál”. Ez sokszor a tolerancia sérelmével járt, vagyis az a demokratikus értékrend, amely fontosnak tartja a kisebbségi jogok érvényesülését a demokratikus döntéshozatal során, nem vagy csak korlátozottan érvényesül a társadalom szintjén, így a társadalom is kevésbé várja el mindezt a politikai döntéshozóktól.

[27] Selznick, 1999, 35.

[28] Az Alkotmánybíróságoknak az átmeneti időszakban a demokratizálódás érdekében betöltött szerepéről lásd: Uitz, 2005, 235.

[29] Arató, 2009, 11.

[30] Érdeemes utalni arra a szakirodalomban ismert álláspontra, amely szerint a demokrácia többségi elve és az alkotmányosság nem minden esetben fogható fel párhuzamos, együttjáró elemként. A legfőbb (kormányzati vagy jogalkotó) hatalom ugyanis hajlamos lehet a hatalomkorlátozási eszközökkel szemben is a többségi elvre hivatkozni. Ezen a ponton a demokrácia elválik az alkotmányosság eszméjétől, ugyanis utóbbiról csak akkor beszélünk, ha a hatalom – amely a többség döntésén alapul – mégiscsak korlátozott és a visszaélés lehetőségét intézményi garanciák biztosítják. (Vö. Sajó – Uitz, 2017, 120. Lásd még: Sajó 1995, 88–91.) Sajó arra is felhívja a figyelmet, hogy a többségi uralom megvalósulása abban a formában, hogy a nép többségének akarata érvényesül, komoly veszélyt jelent a kisebbséggel szembeni zsarnokság kialakulása szempontjából. A többség uralma csak akkor elfogadható, ha a kisebbségnek esélye marad a „többségi szabály mellett arra, hogy bekerüljön a többségbe, továbbá, ha a kisebbségi lét nem vezet a kisebbség elnyomásához.” (Sajó, 1995, 86, 91.)

[31] Arra az ellentmondásra utal, amely szerint a nem választott bíróság a választott testületek által hozott intézkedések érvényességéről dönthet. A jogirodalomban legelőször az 1960-as években fogalmazta meg ezt Alexander Bickel az amerikai Legfelső Bíróság tevékenységével összefüggésben. Véleménye szerint, amikor a bíróság alkotmányellenesnek nyilvánít egy választott testület által hozott

helyezi. Ezzel kapcsolatban az általános kritika akként foglalható össze, hogy azért aggályos a bíróság alkotmányossági felülvizsgálatban betöltött szerepe, mert a többségi akarattal áll szemben. A posztszuverén alkotmányozás esetében viszont nem ez a helyzet, ugyanis nem beszélhetünk többségi „alkotmányozói” választói akaratról, hiszen az alkotmányozás folyamatban van. Az Alkotmánybíróság hazai szerepvállalása talán éppen ezért mutat egyfajta kettősséget: egyrészt a rendszerváltást követően betöltötte az ideiglenes alkotmány örének fontos funkcióját azáltal, hogy az alapjogvédelem alkotmányos rendszerének és a „láthatatlan alkotmány” koncepciójának megvalósulásában jelentős szerepe volt, másrészt éppen ez a túlzottan aktivista bírói attitűd eredményezte azt, hogy végleges alkotmány elfogadására nem került sor. Ráadásul nem sikerült érdemi legitimációt sem szereznie az ideiglenes alkotmánynak, így végső soron a testület is jelentősen veszített társadalmi reputációjából.^[32] Az ideiglenes alkotmány megalkotása és az alkotmányozás folyamata gyorsan ment végbe, így a társadalmi változások nem voltak szinkronban a szabályozás gyorsaságával.

Az alkotmányrevízió eredményeként az alapvető jogállami garanciák biztosításán túl egy nagyon fontos sajátosságra is utalni kell, amely az államhatalom bírósági kontrollja szempontjából különös relevanciával bír. Egyetértek azzal a szakirodalmi állásponttal, amely szerint az Alkotmány rendelkezései politikai, állami célokból meglehetősen könnyen, kétharmados többséggel módosíthatók voltak.^[33] A társadalom alkotmányosság-tudatának fejlesztésében így különleges feladat hárult az Alkotmánybíróságra, amely jelentős szereppel rendelkezett a hazai demokratikus átmenetben. Ehhez fontos volt a társadalmi támogatottság is, de az erre vonatkozó, a rendszerváltás első éveiben irányadó felmérések alapján ez a társadalmi bizalom fennállt. A rendszerváltást követő években a jogalkotás legerősebb kontrollját ellátó Alkotmánybíróság bizalmi indexe valamennyi állami szerv között a köztársasági elnököt követő második helyen szerepelt. Ez komoly társadalmi elismertséget jelentett, egyúttal pedig annak a biztos jele volt, hogy az emberek értékelték a testületnek az alkotmányos demokrácia fenntartása érdekében kifejtett tevékenységét.^[34] Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az állami, politikai hatalom részéről a korszakban hatalmas nyomás volt tapasztalható a bíróságon, de ennek ellenére a testület összességében ellátta az alapvető jogok és az alkotmányos intézmények védelmét,^[35] sokszor rendkívül erős nyomás ellenére is. Ennek a helyzetnek az egyik legszimbolikusabb példája volt

• normát, akkor nem tesz mást, mint meghíúsítja az emberek akaratát képviselők döntését, ellenőrzést gyakorol, még hozzá nem a többségi akarat érvényesülése érdekében, hanem azzal szemben. Ebből a szerző arra a következtetésre jut, hogy a bírósági felülvizsgálat egy normáktól eltérő intézmény a demokráciában. (Vö. Bickel, 1962, 16–23.)

[32] Arató, 2009, 12.

[33] Sós, 1999, 137.

[34] Örkény – Scheppele, 1999, 64.

[35] Sós, 1999, 138.

az ún. „Bokros-csomag” és az annak keretében elfogadott jogszabálmódosítások alkotmánybíróvási felülvizsgálata.^[36]

Magyarországon – szemben Lengyelországgal – az új alkotmány elfogadása helyett az Alkotmánybíróság látta el a modern, demokratikus átalakuláshoz szükséges alkotmányozási feladatot. Sajó András ezt a folyamatot, amelyet „láthatatlan alkotmánynak” hívunk és amelynek lényege, hogy az alkotmányos alapelveket alkotmánybíróvási alkotmányértelmezés útján határozza meg a rendszer, a hazai alkotmányos fordulat nélkülözhetetlen aspektusának tartotta.^[37] Sólyom László, az Alkotmánybíróság első elnöke szerint a láthatatlan alkotmány megszilárdítását a saját gyakorlatra történő hivatkozás alapozta meg.^[38] Témám szempontjából a „láthatatlan alkotmány” koncepciója azért is rendkívül fontos, mert rámutat a bírói, alkotmánybírói tevékenységnek az államhatalom működését befolyásoló jellegére. Sólyom szerint az ezzel kapcsolatos alkotmánybíróvási attitűd a bírói értelmezés természetes eleme, ugyanis a bírói hatalom függetlenségének egyik legfontosabb biztosítéka a saját joggyakorlat biztosítása, szemben a választási eredményektől függően determinált politikájú parlamenttel. A „láthatatlan alkotmány” metafora tehát az Alkotmánybíróság független állandóságának biztosítéka.^[39]

Szlovákia alkotmányos berendezkedése hazánkkal szemben a parlament túlsúlyát mutatja a végrehajtó hatalommal szemben. Ez a viszonya a függetlenség első éveit is jelentősen meghatározta, a bírói felülvizsgálat és az alkotmánybíráskodás szerepe kevésbé volt hangsúlyos, szemben a másik három visegrádi országgal.^[40] A kormányzati hatalommal való viszonyában a szlovák köztársasági elnök helyzete is mutatott eltéréseket a magyar és a cseh alkotmányos megoldáshoz képest. Bár a jogköröket tekintve az elnök mindhárom országban hasonló hatásköröket gyakorol, ugyanakkor a szlovák megoldás nem ismeri az elnöki intézkedések kormányzati ellenjegyzésének intézményét, a hadiállapot kinyilvánítását kivéve. Ez az alkotmányos helyzet a közjogi gondolkodást jelentősen meghatározta, különösen a kezdeti években, egyúttal az alkotmányjogi és politikai viták sokkal inkább az elnöki hatáskörgyakorlással voltak kapcsolatba hozhatók, semmint a bírói felülvizsgálat jogfejlesztő szerepével.^[41] A alkotmánybíróvási eltérő, az alkotmányos demokratikus átmenetben betöltött jelentéktelenebb szerepét vették alapul más szerzők is, amikor a visegrádi országokon belül eltérően kezelték Szlovákiát.^[42]

[36] Erről részletesen: Mészáros, 2018, 267–274.

[37] Vö. Sajó, 1995, 253–267.

[38] Sólyom, 2001, 27.

[39] Sólyom, 2001, 66.

[40] Erről részletesen: Malova, 1995, 71–78.

[41] Ennek a közjogi vitának a részleteiről: Zifcak, 1995, 61–66.

[42] A visegrádi négyek alkotmányos helyzetét – éppen Szlovákia figyelmen kívül hagyásával – a balkáni régió fejlődésétől történelmi aspektusból különböztette meg egyebek mellett: Brown, 1994.

Az első szlovák Alkotmánybíróság összetételével összefüggésben is számos kritika érkezett, felvetették a kevésbé hatékony, az alkotmányos értékeket sokkal inkább háttérbe szorító, politikai jellegű bírászkodás veszélyét. Ezen kritikák alapjául egyebek mellett az szolgált, hogy az elnök, Milan Čič a korábbi rendszerben főügyészként tevékenykedett, valamint a megválasztott tagok közül egyik sem volt ismert alkotmányjogász.^[43] A gyakorlatban ugyanakkor a testület rációfolt az előzetes elvárásokra. Az egyik első döntésében egy nagyon fontos hatásköri kérdésben a bíróság arra a következtetésre jutott, hogy szemben a kormányzati érveléssel, a köztársasági elnöknek tényleges mérlegelési lehetősége van a miniszterelnöknek a miniszterek kinevezési gyakorlatával összefüggésben.^[44] A köztársasági elnök kinevezési jogköre azóta többször is meghatározója volt a szlovák közjogi működésnek, legutóbb éppen az alkotmánybírák kinevezésével összefüggő vita kapcsán.

III. AZ ALKOTMÁNYOSSÁGI FELÜLVIZSGÁLAT HATÁRAI

Az eddigieket összefoglalva az látható tehát, hogy a klasszikusnak tekinthető felosztás mellett, egy olyan bírósági felülvizsgálati modell is felállítható, amely sokkal inkább figyelemmel van a nyugati demokráciákat jellemző demokratikus fejlődés, illetve az ehhez képest eltérő posztszocialista demokrácia-fejlődésre. Az előbbi megközelítésnél a bírói aktivizmus és az erős bírói felülvizsgálat intézménye jogos kritikák alapjaként fogható fel. Ehhez képest a posztszocialista országokban éppen ez, az alapvető jogok védelme terén kibontakozódó aktív bírói szerepfelfogás a kulcseleme az alkotmányos demokratikus működésnek. A bírói „minimalizmus” elfogadható és követhető bírói szerepfelfogás a nyugati típusú demokráciákban, ahol a demokrácia szilárd alapokon áll. Azonban azokban az országokban, amelyekben a demokrácia stabil rendje és az ezzel kapcsolatos alkotmányos alapelvek nem erősödtek meg, a minimalista bírói felfogás nemhogy támogatandó, hanem sokkal inkább elvetendő. Ez azt jelenti, hogy minél törekenyebb egy adott országban a demokrácia, annál nagyobb szükség van a hatékony és erős jogi kontrollmechanizmusra a politikai szféra felett.^[45] Ez a bírói szerepfelfogás Kim Lane Scheppele megfogalmazásában a bírói úton fenntartott demokráciaként írható le.^[46] A szerző leginkább a magyar alkotmánybíráskodás első 9 évét határozta meg ekként, amely korszak egyik fontos jellemzője, hogy a választópolgárok sok esetben nem azt kapták, mint amire szavaztak.^[47] Ez utóbbi egyfajta sajátos „*counter-majoritarian*” helyzetet jelentett, ugyanis a választói, többségi akarattal szembenálló alkotmánybíróság képe nem jelent meg olyan erősen, mint nyugaton. Éppen azért, mert a

[43] Zifcak, 1997, 95.

[44] Zifcak, 1997, 95–96.

[45] Vö. Barak, 2002, 63. valamint Teitel, 1997, 2032.

[46] Scheppele, 2005, 25.

[47] Scheppele, 2005, 51.

választók rendre rövid időn belül kiábrándultak a többség által kormányzásra, döntéshozatalra felhatalmazott kormányzati tevékenységből. Ez az alkotmánybíró-sági felfogás, amelyet „jogi alkotmányosságként is leírhatunk”,^[48] a régióban legin-kább a hazai bírósági modellt jellemezte. Ezzel szemben a lengyel Alkotmánybíró-ság 1997-ben az abortuszdöntésében eltért ettől a szereptől, amikor a korábbiakhoz képest liberálisabb szabályokat elfogadó parlamenti többséggel szemben alkot-mányellenesnek ítélte az 1996-ban (egyébként balközép többség által elfogadott) szabályokat. A társadalom többsége is az enyhítés pártján állt, a bíróság mégis szembement ezzel a felfogással.^[49] Általánosságban a régió alkotmánybíró-ságaira is az az irányadó, hogy sokkal inkább az alapvető emberi jogok, semmint a hatalom-megosztás elve őrzőjének tartják magukat. A lengyel testület ennek megfelelően egy 1998-as döntésében már amellettt érvelt, hogy eltérő a megítélése a jogalkotás eredményeinek akkor, ha azok az alapvető jogokat érintik.^[50]

A régió alkotmánybíró-ságai a nyugati bírósági felülvizsgálati modellhez képest jelentősebb befolyással rendelkeztek az alkotmányozás folyamata és utóhatásai tekintetében. Ez a jellegzetesség nem pusztán a visegrádi országokra irányadó – még akkor sem, ha ez a megoldás ebben a régióban tekinthető úttörőnek –, hanem számos újonnan létrejövő demokráciában is példaként szolgált. A legtöbb esetben a bírói aktivizmus nem volt öncélú, hanem a demokratizálódás folyamatának egyik fontos szereplője lett. Kérdés ugyanakkor, hogy az európai integrációt követően, egy többé-kevésbé kiépült demokratikus intézményrendszer mellett vajon indokolt-e a bírói aktivizmus ilyenén fenntartása.

Szinte valamennyi rendszerváltó ország bírósága, leginkább a kezdeti években fontosnak tartotta az alkotmány jogállami klauzulájának felhasználást és a demokratikus alapok biztosítása érdekében igyekezett azt alkotmányos tartalommal feltölteni. Az alkotmánybíró-ságok működését nem pusztán a jogállamiságot előtérbe helyező szemlélet és az alapvető emberi jogok érvényesülésének igénye determinálta, hanem ezek a szervezetek végső soron a parlamenti vita egyensúlyi elemeivé is előléptek.^[51] Ennek magyarázata egyesek szerint ismételten a rendhagyó alkotmányos fejlődésben keresendő. Az amerikai fékek és ellensúlyok klasszikusnak tekinthető modelljéhez képest a posztoszocialista országokban nem válik el olyan élesen a parlament és a végrehajtó hatalom, utóbbi többségét (ide nem értve a kisebbségi kormányzást) terheli ugyanis a kormány megalakításának felelőssége. Szemben tehát az amerikai megoldással, ahol a három hatalmi ágat azonos jog és kötelezettség terheli, a kelsen-i alkotmánybíró-sági modellt jelenlegi formájában a testületet egy, a három hatalmi ágat egységes hatáskörrel ellenőrző szervezeti struktúra jellemzi. Ebben a kontextusban pedig az alkotmánybíró-ságok tevékenységük során fontos szerepet töltenek be a parlamenti többség és kisebbség közötti, sokszor politikai

[48] Vö. Halmi, 2019.

[49] A lengyel Alkotmánybíró-ság 1997. május 28-i K 26/96. számú döntése.

[50] A lengyel Alkotmánybíró-ság 1998. június 24-i K 3/98. számú döntése.

[51] Bucher, 1997, 136.

természetű vitában,^[52] vagyis ezeknek a testületeknek a politikai szerepvállalása óhatatlanul is jelentősebb. A sajátos helyzet háttérében az a bizalomhiány áll, amely az egypártrendszer hatására a politikával és a parlamenttel szemben mutatkozott meg. Ebből a szempontból tehát sokkal inkább a politika legitimációjának, semmint az aktivista alkotmánybíráskodásnak az elfogadása volt a legfontosabb kérdés. Ebben ugyanakkor a bíróságok feladata nem pusztán a politikai hatalom korlátozása, hanem ezzel a korlátozással egyúttal a politika alapelvi szintű meghatározása is.^[53]

A fentiek alapján összességében az látható, hogy semmi esetre sem csak a klasszikus centralizált-decentralizált szervezeti megosztás mentén érdemes csoportosítani a bírói felülvizsgálat megoldási típusait. Ez a felosztás ugyanis nincsen figyelemmel arra a posztszocialista demokratikus fejlődésre, amely elsődlegesen a kelet-közép-európai régiót jellemzi. A klasszikus nyugati demokráciák jellemzőit veszi alapul a klasszikusnak tekinthető felosztás, amely jó eséllyel erősebb demokratikus hagyományokat feltételez. A 90-es évek legelején demokratizálódó országokban, bár az intézményrendszer nyugati mintát követett, a társadalmi berendezkedés értelemszerűen nem volt képes azonnal megfelelni a demokratikus gondolkodásmódnak. Ahelyett tehát, hogy a demokratikus rendszerváltás érdekében a társadalom alulról szerveződve segítette volna a bírói felülvizsgálat megerősödését az alapvető jogok hatékony védelme érdekében, sokkal inkább az volt jellemző, hogy a bíróságok – nemzetközi mintákat alapul véve – segítették a társadalom tagjait a demokratikus értékek érvényesítése és az alapvető jogok védelme terén.^[54] Ebben a tekintetben a posztszocialista bírósági felülvizsgálati modell eltérő a klasszikus decentralizált/centralizált dichotómiától, aktivizmusa^[55] a posztszuverén alkotmányozás egyik fontos aspektusává és a demokrácia megerősödésének elengedhetetlen szereplőjévé tette.

IRODALOM

- Arató András (1999): *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Új Mandátum, Budapest.
- Arató András (2009): Sikeres kezdet után részleges kudarc – Merre tovább? – Posztszuverén alkotmányozás Magyarországon. *Fundamentum*, 3. szám, 5–30.
- Barak, Aharon (2002): A Judge on the Judging: The Role of a Supreme Court in a Democracy. *Harvard Law Review*, Vol. 116. No 1. 19–162.
- Bickel, Alexander (1962): *The Least Dangerous Branch: The Supreme Court at the Bar of Politics*. Bobbs-Merrill, Indianapolis.

[52] Favoreu, 1990, 56.

[53] Teitel, 1994, 188.

[54] Vö. Scheppele, i. m., 50–52.

[55] A bírósági aktivizmus kapcsán azt az álláspontot támogatom, amely – különösen a demokrátizálódó országokban – az alapjogi aktivizmust követendőnek és hasznosnak tartja. Nem gondolom ugyanakkor teljes mértékben kizártnak a hatásköri vagy értelmezési aktivizmust sem, azonban ezt kizárólag az alkotmányos demokratikus értékrend megóvása érdekében tartom elfogadhatónak, de akkor is csak komoly korlátozásokkal. A bíróságok politikai aktivizmusa ugyanakkor nem tolerálható, legyen szó pozitív, avagy negatív (passzív) aktivizmusról. Ez utóbbi ugyanis a hatalommegosztás elvével áll szemben. Az alkotmánybírásgói aktivizmussal kapcsolatos vitákról lásd: Tóth, i. m., 15–24.

- Brown, James F. (1994): *Hopes and Shadows: Eastern Europe After Communism*. Duke University Press.
- Bucher, Stephen W. (1997): Judicial Review and Political Stability in Post-Communist Europe: Radical Politicians and Free Speech in the Czech Republic. *Willamette Journal of International Law and Dispute Resolution*, Vol 5. No 1. 113–138.
- Dahl, Robert A. (1957): Decision-Making is a Democracy: The Supreme Court as a National Policy-Maker. *Journal of Public Law*, Vol. 6, No. 2, 279–295.
- Dragomaca, Radim (2010): Constitutional Crisis in the Czech Republic. *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht/Dutch Journal of Constitutional Law*, No. 2. 183–188.
- Favoreu, Louis (1990): Constitutional Review in Europe. In: Louis Henkin – Albert J. Rosenthal (eds.) *Constitutionalism and Rights. The Influence of the United States Constitution Abroad*, Columbia University Press, 38–62.
- Ferejohn, John – Pasquino, Pasquale (2003): Constitutional Court as Deliberative Institutions: Towards an Institutional Theory of Constitutional Justice. In: Wojciech Sadurski (ed.): *Constitutional Justice, East and West – Democratic Legitimacy and Constitutional Courts in Post-Communist Europe in a Comparative Perspective*. Kluwer Law International, Hague-London-New York, 21–36.
- Halmai Gábor (1999): Az aktivizmus vége? – A Sólyom-bíróság kilenc éve. *Fundamentum*, 2. szám, 5–27.
- Halmai Gábor (2019): *Minek és kinek köszönhetjük a 2010-es illiberalis fordulatot?*, https://azonnali.hu/cikk/20191111_minek-es-kiknek-koszonhetjuk-a-2010-es-illiberalis-fordulatot (2019.11.12.)
- Kovács Ágnes (2015): Fényevők? – A hazai alkotmányelmélet esete a politikai konstitucionalizmussal. *Fundamentum*, 2–3. szám, 19–40.
- Krygier, Martin – Czarnota, Adam (1999): Introduction. In: Martin Krygier – Adam Czarnota (eds.): *The Rule of Law after Communism*, Routledge, London, 1–18.
- Krygier, Martin (1999): Institutional Optimism, Cultural Pessimism and the Rule of Law. In: Martin Krygier – Adam Czarnota (eds.): *The Rule of Law after Communism*. Routledge, London, 77–105.
- Malova, Darina (1995): Political Consequences of Parliamentary Rules, Slovakia. *East European Constitutional Review*, Vol. 4. No. 2., 71–78.
- Mészáros Gábor (2018): *Alkotmányosság válságban? – Különleges helyzetek és kezelésiük modelljei az alkotmányos demokráciákban*. Menedzser Praxis, Budapest
- Mihalicz Csilla (1998): Interjú Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság volt elnökével. *BUKSZ* 4. szám, <https://epa.oszk.hu/00000/00015/00012/09int.htm>
- Örkény, Antal – Scheppele, Kim Lane (1999): Rules of Law: The Complexity of Legality in Hungary. In: Martin Krygier – Adam Czarnota (eds.) *The Rule of Law after Communism*, Routledge, London, 55–76.
- Paczolay, Péter (1999): Traditional Elements in the Constitutions of Central and East European Democracies. In: Martin Krygier – Adam Czarnota (eds.): *The Rule of Law after Communism*, Routledge, London, 109–130.
- Peretti, Terri Jennings (1999): *In Defense of a Political Court*. Princeton University Press, Princeton.
- Sadurski, Wojciech (2005): *Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe*. Springer, Dordrecht.
- Sadurski, Wojciech (2009): Judicial Review in Central and Eastern Europe: Retionales or Rationalizations? *Israel Law Review*, Vol 42. No. 3. 500–527.

- Sajó András (1995): *Az önkorlátozó hatalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Sajó, András – Uitz, Renáta (2017): *The Constitution of Freedom, An Introduction to Legal Constitutionalism*. Oxford University Press, Oxford.
- Sajó, András (1995): Reading the Invisible Constitution: Judicial Review in Hungary. *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 15. No. 2., 253–267.
- Scheppele, Kim Lane (2005): Democracy by Judiciary. Or, why Courts can be more Democratic than Parliaments. In: (Adam Czarnota – Martin Krygier – Wojciech Sadurski eds.): *Rethinking the Rule of Law after Communism*. CEU Press, Budapest, 25–61.
- Selznick, Philip (1999): Legal Cultures and the Rule of Law. In: (Martin Krygier – Adam Czarnota eds.): *The Rule of Law after Communism*, Routledge, London, 21–38.
- Shapiro, Martin (1999): The Success of Judicial Review. In: (Sally J. Kenney – William M. Reisinger – John C. Reitz eds.) *Constitutional Dialogues in Comparative Perspective*, Palgrave Macmillan, London, 193–219.
- Shapiro, Martin (2013): The Mighty Problem Continues. In: Diana Koiszewski – Gordon Silverstein – Robert A. Kagan (eds.): *Consequential Courts – Judicial Roles in Global Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge, 380–397.
- Sólyom László (2001): *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- Sós, Vilmos (1999): The Paradigm of Constitutionalism. In: Martin Krygier – Adam Czarnota (eds.): *The Rule of Law after Communism*, Routledge, London 1999, 131–148.
- Sunstein, Cass R. (1999): *One Case at a time: Judicial Minimalism on the Supreme Court*. Harvard University Press, Cambridge.
- Téglási András – T. Kovács Júlia (2015): Alkotmánybíráskodás visegrádi szomszédainknál – Áttekintés a cseh, a lengyel és a szlovák alkotmánybíróság kialakulásának körülményeiről, jogállásáról és eljárási rendjéről. *Pro Publico Bono*, 1. szám, 90–104.
- Teitel, Ruth G. (1997): Transitional Jurisprudence. *Yale Law Journal*, Vol. 106. No. 7., 2009–2080.
- Teitel, Ruti (1994): Post-Communist Constitutionalism: A Transitional Perspective. *Columbia Human Rights Law Review*. Vol. 26., 167–190.
- Tóth Gábor Attila (2009): *Túl a szövegen – Értekezés a magyar alkotmányról*. Osiris, Budapest.
- Tóth Gábor Attila (2016): Demokrácia és diktatúra között: az autoritarizmus. *Fundamentum*, 2–4. szám, 5–18.
- Uitz, Renáta (2005): Constitutional Courts and the Past in Democratic Transition. In: Adam Czarnota – Martin Krygier – Wojciech Sadurski (eds.): *Rethinking the Rule of Law after Communism*, CEU Press, Budapest, 235–263.
- Zifcak, Spencer (1995): The Battle over Presidential Power in Slovakia. *East European Constitutional Review*. Vol. 4. No. 3., 61–66.
- Zifcak, Spencer (1997): Democracy and the Rule of Law in Slovakia. *International Commission of Jurists Review*. No. 58–59., 86–104.
- Zsugyó Virág (2018): *Az alkotmánymódosítások bírói felülvizsgálata*. Doktori értekezés, Debrecen (műhelyvitára benyújtott szövegváltozat).